

Porthan ja "terve järki"

Marja Jalava

Esitelmä Porthanin päivän seminaarissa 8.11.2017

Henrik Gabriel Porthanin (1739–1804) tieteellisen elämän aktiiviset vuodet ajoittuivat 1700-luvun loppupuolelle – aikakaudelle, joka on tullut tunnetuksi rationaalisuuden, nopean luonnontieteellis-teknisen kehityksen, taloudellisen hyödyn ja käytännönläheisyyden aikakautena.

Kyse ei kuitenkaan ollut vain rationalistisesta hyödyn maksimoinnista, sillä monet 1700-luvun keskeiset ajattelijat antoivat välineellisen järjen, talouden ja luonnontieteellisen tutkimuksen kolmiyhteydelle uskonnollis-utooppisen latauksen. Koska Kaitselmus tähtäsi tämän ajattelutavan mukaan kaikkien ihmisten mahdollisimman suureen onnellisuuteen ja sopusointuun, järjen luottamustehtävä oli ohjata ihmisiä huomioimaan toimissaan nämä tekijät. Esimerkistä käy vuonna 1739 perustetun Ruotsin tiedeakatemian ensimmäinen esimies Carl von Linné. Hän esitti, että papit oli yliopistossa kasvatettava paikallisia luonnonvaroja hyödyntämään kykeneviksi hyväksi talousmiehiksi. Heidän johdollaan ”karuinkin erämaa muuttuu ihanaksi maaksi”.

Juuri Turun akatemiassa taloudellis-teknisen hyödyntämissä tavoitteiden sekä sille arvokkuuden ja suunnan antaneen uushumanismin välille kehittyi kuitenkin Ruotsin valtakunnan oloissa ainutlaatuisen kiinteä liitto. Ruotsin valtakunnan itäinen osa oli vuonna 1721 päättyneen Pohjan sodan jäljiltä monin paikoin hävitetty, autoitunut ja työvoimapulasta kärsivä takamaa. Alueen kehittäminen oli siten sekä keskusvallan että paikallisten säätyläisten intresseissä. Tarkoitusta palveli muun muassa peltojen, yhteismetsien ja laidunten jakamisen mahdollistanut isojako. Se on Suomen historiankirjoituksessa toisinaan nostettu jopa nykymuotoisen yksityisomaisuuden ja taloudelliseen voitontavoitteluun tähtäävän yksilöllisen yrittäjäeetoksen kehittymisen alkupisteeksi.

Porthan oli tunnetusti aikakautensa täysverinen edustaja, joka korosti mielellään kasvatuksen merkitystä ihmisten johdattamisessa käytännönläheiseen ja hyödylliseen elämään. Painotus oli luonteva myös siitä näkökulmasta, että Porthanin oppilaista suurin osa tuli sittemmin toimimaan erilaisissa aikakauden kasvatusta ja opetustehtävissä: koulujen ja yliopiston opettajina sekä pappeina. Moni opiskelijoista elätti itseään jo opiskeluaikanaan kotiopettajana.

Tärkeimmäksi kasvatustavoitteeksi Porthanin luentomuistiinpanoissa nousi järjen ja päättelykyvyn kehittäminen. Myöskään Porthanin ajattelua ei silti voida pelkistää yksipuoliseksi järkiuskoksi ja hyödyntämisluksi. Järki ja tunne eivät olleet hänelle

toistensa vastakohtia, vaan pikemminkin eri keinoja saavuttaa sama päämäärä eli moraalinen hyvä ja onnellisuus. Niinpä hän suhtautui ihmismielten sympatiana koskevissa pohdinnoissaan epäluuloisesti pelkästään järkeilemällä rakennettuihin universaaleihin ja abstrakteihin ideoihin. Niiden sijasta hän korosti oikeanlaisten tunnetilojen herättämisen merkitystä moraalisisessa kasvatuksessa.

Läheisten ihmissuhteiden merkityksen korostaminen ja tunnepitoistuminen näkyivät muun muassa väitöskirjassa *Huomioita affekteista*, jonka Porthan laati Isak Hoekertin kanssa vuonna 1778. Tutkielman mukaan sekä ystävyysuhteissa että puolisoitten välisessä rakkaudessa ratkaisevaa oli ”sympatia” eli mielialojen ja tunneliikkeiden yhdenmukaisuus. Sen myötä suhteen osapuolille muodostui samankaltaisia ideoita, toimintoja ja kiinnostuksen kohteita. Kyvyttömyys sympatiaan oli Porthanin ja Hoekertin mukaan osoitus ”joko huonosta ja kieroutuneesta luonteesta tai taipuvaisuudesta siihen”. Myös retoriikkaa ja käytännön puhetaitoa korostaneissa teeseissään Porthan korosti, että puhujan itsensä oli tärkeää tuntea niitä tunteita, joita hän halusi herättää kuulijoissaan. Sympatian voimalla nämä tunnetilat sitten tarttuivat ihmisestä toiseen.

Porthan vastusti sekä kokemuksesta ja käytännöstä irtaantunutta abstraktia järkeilyä että myös ylenpalttista tunteellisuutta. Esimerkiksi mielikuvituksen roolia runoudessa käsitelleessä väitöskirjassa *De entusiasmo poetico* (1785) hän totesi, että runouden tuli kyllä sisältää tunteita, mutta tämä tunne ei saanut olla mielipuolisuutta, vaan sen tuli olla järjen ohjaamaa. Vastaavasti kiihkeän ja itsekkään rakkauden oli avioliitossa muututtava puhtaaksi, jotta se olisi ollut kestävä.

Johdonmukaisesti Porthan myös vastusti pietististä kristillisyyttä ja 1700-luvun puolivälissä puhjenneita ekstaattisia kansanherätyksiä sekä ylipäättään uskonnollista seremoniallisuutta, jossa keskiöön nousivat näyttävät ulkoiset eleet, kuten paastoaminen, katumusharjoitukset, uhraaminen tai luostariin vetäytyminen. Samoin islam ja katolilaisuus olivat kritiikin kohteina.

Uskonnollisen fanatismien ohella Porthan vastusti kaikenlaista taikauskkoa, uskonnollista mystiikkaa ja esoteerisia liikkeitä, jotka 1770- ja 1780-luvuilla olivat Ruotsin valtakunnassa levinneet sivistyneistön ja säätyläistön pariin. Tällaista liikehdintää ilmensivät Porthanille muun muassa swedenborgilaisuus sekä animaalinen magnetismi. Viimeksi mainittu perustui Porthanin aikalaisen Frans Anton Mesmerin kehittämään teoriaan maailmankaikkeudessa vaikuttavasta hienojakoisesta eteerisestä aineesta – fluidumista –, joka teorian mukaan virtasi nousu- ja laskuveden tavoin ja vaikutti ihmisiin. Potilaitaan Mesmer paransi magneeteilla ja suggestiolla, mistä syystä häntä pidetään nykyään hypnoosihoidon varhaisena edustajana. Porthan kuitenkin siis piti Mesmerin teoriaa taikauskona lukien sen samaan kategoriaan enneuniin uskomisen ja unien tulkinnan sekä vainajien henkien manaamisen kanssa. Tätä kaikkea hän piti merkinä raakuudesta, typeryydestä ja barbaarisuudesta.

Porthanin mielestä ihmisen tuli muistaa terveen järjen käyttö myös uskonasioiden alueella. Kirjeessään J. H. Lidénille vuonna 1788 hän totesi, että ”uniopista, näyistä, hurmostiloista, haaveilusta, hulluudesta sen eri lajeineen ja asteineen, aavistus- ja

ennustuskyvystä ja muusta samankaltaisesta" voitiin päästä voitolle ainoastaan luonnontieteiden edistymisen ja valistuksen levittämisen avulla.

1700-luvun jälkipuolen filosofisella kentällä oli kuitenkin yksi virtaus ylitse muiden, jota Porthan erityisesti inhosi. Kyse oli Immanuel Kantin kriittisestä idealismista. Kant oli 15 vuotta Porthania vanhempi – Kant syntyi vuonna 1724 ja kuoli samana vuonna kuin Porthan eli 1804 –, joten miehet olivat lähes aikalaisia. Porthanin Kant-vastustus voi äkkiseltään kuulostaa yllättävältä, sillä Kantia ei tunnetusti pidetä sen paremmin uskonnollisena fanaatikkona kuin epäterveellisen kiihkeänä tunteilijanaakaan. Tässä yhteydessä ei ole mahdollista mennä kovin syvälle Kantin filosofiaan, joten nostan esiin vain muutaman Porthanin näkökulmasta keskeisimmän – ja siis vastustettavan – ajatuksen.

Ensinnäkin Kant esitti, että todellisuus oli olemassa riippumatta ihmisyksilön tietoisuuden ja ymmärryksen toiminnasta. Taustalla oli laajempi filosofinen keskustelu solipsismista eli muun muassa George Berkeleyyn ajatteluun liitetystä filosofisesta suuntauksesta, jonka mukaan vain tiedostavan minän olemassaolo on varmaa. Kant siis piti ihmismielestä riippumattoman todellisuuden olemassaoloa varmana, mutta totesi kuitenkin, että ihmisjärjellä ei ollut tähän todellisuuteen suoraa pääsyä, sillä ihminen ei voinut saavuttaa maailmasta tietoa suoraan ja välittömästi. Tämä ei tarkoittanut, etteivät vaikkapa kausaali- ja syy-seuraus-suhteet tai määrää koskevat kategoriat (ykyys, moneus, kaikkeus) olisi olleet "todellisia". "Kopernikaaniseksi käänteeksi" kutsumassaan filosofiassa Kant esitti, että kausaali- ja määrän kaltaiset ymmärryksen kategoriat olivat ihmismielellä olevia mielekkäitä kokemuksen ennakkoehtoja, joita ilman maailma olisi muuttunut ihmiselle mielettömäksi. Siten kaikki havainnot maailmasta oli Kantin mukaan suhteutettava inhimillisen tietoisuuden perustoimintatapoihin, jotka säätelivät kaikkea ihmisen kokemusta.

Moraaliteoriassaan Kant torjui onnellisuusopin. Vaikka Kant piti Porthanin tavoin onnellisuutta tärkeänä tavoitteena ihmiselämässä, Kantin mukaan onnellisuus ei voinut olla universaalinen, aina ja kaikkialla pätevä moraalilain perusta, sillä onnellisuus perustui ihmisten satunnaisille ja epämääräisille haluille. Avainasemaan Kantin ajattelussa nousivat ihmisen vapaa tahto sekä valitsemis- ja vastuukyky, joiden johdosta ihminen noudatti moraalilakia pyyteettömästä velvollisuudesta ja kunnioituksesta moraalilakia kohtaan. Vain vapaa olento saattoi olla eettisesti vastuullinen, sillä olennaista vastuun kannalta on mahdollisuus valita ja tehdä myös toisin. Kantin esittämä moraaliteesi on luultavasti länsimaisen moraalifilosofian tunnetuin yksittäinen lause ja se kuuluu seuraavalla tavalla: "Toimi niin kuin toimintasi maksiimi olisi tahdostasi tuleva yleiseksi luonnon laiksi".

Kant ei suinkaan torjunut Porthanille tärkeää ihmisjärjen merkitystä vaan päinvastoin, Kantin moraalifilosofiaan sisältyi myös aikakauden oloissa potentiaalisesti kumouksellinen ajatus ihmisen moraalista autonomiasta. Mikään valmiina annettu auktoriteetti – luonto, historia, traditio tai uskonto – ei enää Kantin ajattelussa määrännyt ihmisen elämän muotoa, vaan moraalilaki määräytyi yksinomaan ihmisen sisältä käsin, ihmisjärjen luonteesta itsestään. Vaikka moraalin johtaminen ihmisen

erityisestä arvokkuudesta rationaalisen toimijana ei sinänsä ollut uutta, kumouksellista Kantin ajattelussa oli se, ettei moraali myöskään enää tarvinnut perustakseen Jumalan olemassaoloa. Sen sijaan Kant hyväksyi Jumalan käytännöllisen järjen perustaksi lähinnä sen vuoksi, että järki saattoi hänen mukaansa löytää toivon täydellistymisestä ja tyydytyksestä vain korkeinta olentoa koskevasta mielikuvasta.

Kantin asema eräänlaisena valistuksen järkiajattelun huippu- ja rajakohtana tulee havainnollisesti esiin vastarinnessa, jota hänen filosofiansa kohtasi Ruotsin valtakunnassa 1700-luvun lopulla. Kantin filosofiaa oli alettu luennoida Upsalan yliopistossa vuonna 1788. Siellä Kant leimattiin oitis poliittisesti kumouksellisen jakobinismien ja ateismin edustajaksi.

Myös Porthan kuului alusta saakka Kantin kriitikoiden joukkoon. Hän pyrki ensin leimaamaan Kantin filosofian vain ohimeneväksi muoti-ilmiöksi, mutta kun kantilaisuuden kannatus kuitenkin vahvistui Upsalassa opiskelleiden ylioppilaiden keskuudessa, hän joutui pakon edessä perehtymään aiheeseen tarkemmin. Tämä vain vahvisti hänen kriittistä käsitystään, ja hän arvosteli vuonna 1804 tapahtuneeseen kuolemaansa saakka toistuvasti Kantia yksityiskirjeissään, luennoillaan ja johdollaan kirjoitetuissa väitöskirjoissa.

Miksi Porthan sitten vastusti Immanuel Kantia niin ehdottomasti? Tulkintani mukaan vastustus palautuu Porthanille keskeiseen ajatukseen ”terveestä järjestä”, jota Kant Porthanin näkemyksen mukaan uhkasi.

Ensinnäkin Porthan vastusti Kantin ”mystistä kieltä ja omaa terminologiaa, jota vain sen salaisuuksiin vihityt opetuslapset saattavat ymmärtää”. Porthanin mukaan vanhojen asioiden esittäminen uusilla sanoilla tuotti pääasiassa tulokseksi näennäisuuteuksia, jotka vain saivat peittää ajattelussa olevia virheitä ja epäselvyyksiä. Suomen kaltaisessa taloudellisesti takapajuisessa maassa oli erityisen tärkeää, että tavalliset ihmiset ymmärtäisivät filosofista ajattelua ja oppisivat hyödyntämään paremmin resurssiaan. Porthan itse vaati filosofialta etenkin käytännönläheisyyttä ja hyötyä tavallisessa arkielämässä. Jotta tämä käytännönläheinen päämäärä saavutettaisiin, filosofiassa oli käytettävä ”tervettä järkeä ja selkeää esitystapaa”. Porthanin sanoin ”filosofisen perusteellisuuden mereltä on tuon tuostakin vetäydyttävä terveen järjen satamaan, jottei jouduttaisi haaksirikon varaan”.

Toisekseen Porthan korosti tiedon kokemuseräisyyttä ja vastusti Kantin ajatusta siitä, ettei ihmismielen ulkopuoliseen todellisuuteen olisi ollut mitään suoraa, välitöntä tietä. Porthanin – sivumennen sanottuna virheellisen – tulkinnan mukaan Kant piti kaikkia olioita pelkinä mielikuvina siten, ettei ulkomaailmaa, kanssaihmiä tai Jumalaa ollut olemassa tajuavasta subjektista riippumattomana. Kant oli siis Porthanin tulkinnan mukaan radikaalin subjektivistinen ja solipsistinen ajattelija. Itse hän sen sijaan korosti, että ihmisjärjen oli mahdollista tavoittaa varmaa tietoa todellisuudesta. Hänelle aistihavaintoihin perustuva kokemus – omat ja toisten kokemukset – olivat tiedon ensisijainen lähde. Siitä järkevä pohdiskelu sitten johdatti ihmisen totuuden äärelle.

Tästä näkökulmasta liiallinen epäily oli vahingollisempaa kuin terveeseen ihmisjärkeen luottaminen.

Kolmanneksi Porthan tulkitsevi Kantin opettavan, ettei Jumalan olemassaoloa voitu todistaa. Tällaisen filosofian hän katsoi ”kiistattomasti tuhoavan ei ainoastaan puhtasoppisuutta, vaan kaiken ilmoitetun uskonnon”. Itse Porthan tuntui hieman horjuvan sen suhteen, missä määrin hän näki kristinuskon perustuvan ilmoitukseen ja missä määrin taas ihmisjärkeen. Jumalan olemassaolo oli kuitenkin hänelle kiistaton tosiasia, kaiken ajattelun ja tiedon itsestään selvä lähtökohta ja perusta, jota ei käynyt kieltäminen. Onkin hyvä muistaa, miten kauan aina 1800-luvun lopulle saakka kristillinen Jumala-usko säilyi myös tieteellisen ajattelun perustana ja miten viimeaikainen ilmiö tieteen ja uskonnon erottaminen toisistaan on.

Porthanin neljäs ja viimeinen argumentti Kantia vastaan kohdistui tämän moraalifilosofiaan. Ajatus onnellisuusnäkökohdista irrotetusta siveyslaista oli Porthanin korvissa yksiselitteisesti ”järjetön oppi”. Vaikka Kantin moraaliteoria kalskahtikin kuulijan korvaan ylevältä, siitä puuttuivat Porthanin mukaan kaikki ne motiivit, jotka saivat moraaliset määräykset vaikuttamaan ihmissydämeen. Kuten Porthan asian kiteytti, ”velvollisuuden mukaan toimiminen sen tähden, että se on velvollisuus, on sana ilman merkitystä”.

Jälkimaailman silmissä Porthan on saanut jossain määrin kyseenalaisen maineen kantilaisuuden vastustajana, joka ei mitä ilmeisemmin edes ymmärtänyt Kantin aatemaailmaa erityisen syvällisesti ja esitti siitä sen vuoksi useita karkeita väärinkäsityksiä. Esimerkiksi Kantin filosofiaan perehtynyt Turun yliopiston pitkäaikainen filosofian professori – ja Porthan-Seuran puheenjohtaja 1952–1959 – J. E. Salomaa ja myöhemmin Vesa Oittinen ovat edustaneet tätä näkemystä. Totta onkin, että Porthanin viljelemää ”terveen järjen” retoriikkaa voi pitää vallankäyttönä, jossa professorin asemassa ollut henkilö pystyi omalla määrittelyvallallaan ja portinvartijan roolissaan määrittelemään ”terveen järjen” niin, että sen ulkopuolelle voitiin sulkea kaikki se, mikä ei häntä syystä tai toisesta miellyttänyt. Tämä kaikki muu oli ”järjettömyyttä”, ”hulluutta”, ”mystiikkaa”, ”taikauskoisuutta” tai ”mielipuolisuutta”. ”Terveys” ja ”terve järki” tulivat tässä määrittelypelissä valtakoneiston ominaisuuksiksi, kun taas järjestelmän haastajien järki oli esimerkiksi sairasta tai liian abstraktia, mutta yhtä kaikki vääränlaista. Niinpä kantilaisuus löi läpi Turun akatemiassa vasta vuonna 1804, kun Porthan äkillisesti sairastui ja kuoli juuri ennen filosofian professuurin täyttöprosessin käynnistymistä.

Jälkikäteen voidaan kuitenkin kysyä, oliko Porthan sittenkin jossain suhteessa oikeassa – tai ei ainakaan niin täysin väärässä kuin on esitetty?

Nykyinen monitieteinen aivo- ja mielen tutkimus on osoittanut, että tunteet ja järki eivät ole toinen toisensa pois sulkevia vastakohtia, vaan tunteet ovat välttämättömiä myös niin sanotun järkeväen ajattelun kannalta. Jos esimerkiksi ihmisen aivoissa määrättyt tunteiden kokemiseen liittyvät alueet vahingoittuvat, ihminen menettää kyvyn tehdä rationaalisia päätöksiä. Kant sen sijaan oli luomassa eettistä traditiota, jossa tunteet

nähtiin paitsi tarpeettomina myös suoranaisesti vaarallisina ja haitallisina esteinä ihmisen arviointikyvyille ja oikeudenmukaisuudelle.

Kenties lopuksi voitaisiinkin Porthanin tavoin ja sanoin väittää, että ”vaatimus kaikkien tunteiden tukahduttamisesta osoittaa tietämättömyyttä ihmisen luontaisista taipumuksista [...] sillä tunteella eläminen on ihmisen luonnollinen ominaisuus”.

Marja Jalava

Kulttuurihistorian ma. professori

Turun yliopisto

marja.jalava@utu.fi

Lähteet ja kirjallisuus

- Jalava, Marja 2005. *Minä ja maailmanhenki*. Bibliotheca Historica 98. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.
- Kant, Immanuel 1931. *Sivistysopilliset pääteokset*. Suomentanut sekä johdannolla ja selityksillä varustanut J. E. Salomaa. Helsinki: WSOY.
- Kant, Immanuel 1997 [1783]. *Prolegomena eli johdatus mihin tahansa metafysiikkaan, joka vastaisuudessa voi käydä tieteestä*. Suomentanut ja selitykset laatinut Vesa Oittinen. Helsinki: Gaudeamus.
- Kinnari, Inkeri 2012. *Hyödyllisiä ja mielekkäitä oppeja kotiin vietäväksi. H. G. Porthanin väitösteesit ja akateeminen kasvatustapa*. Turun yliopiston julkaisuja, Sarja C, Osa 354. Turku: Turun yliopisto.
- Manninen, Juha 1998. ”Suomalaisen valistuksen kasvot”. Teoksessa *Studia generalia: Hyvinvointiyhteiskunta murroksessa?*, 35–57. Toimittaneet Päivi Heino ja Harri Westermarck. Helsinki: Yliopistopaino.
- Oittinen, Vesa 1979. ”G. I. Hartman ja filosofian peruskysymys”. Teoksessa *Aate ja maailmankuva. Suomen filosofista perintöä keskiajalta vuosisadallemme*, 100–140. Toimittaneet Simo Knuutila, Juha Manninen ja Ilkka Niiniluoto. Helsinki: WSOY.
- Oittinen, Vesa 1997. ”Kant ja filosofian ’kopernikaaninen käänne’”. Teoksessa *Prolegomena eli johdatus mihin tahansa metafysiikkaan, joka vastaisuudessa voi käydä tieteestä*, 7–34. Helsinki: Yliopistopaino.
- Oittinen, Vesa 1999. ”Suomen ensimmäiset kantilaiset”. *Ajatus* 56. Suomen Filosofisen Yhdistyksen vuosikirja 1999, 45–87. Toimittaneet Heta Gylling, Sami Pihlström ja Thomas Wallgren. Helsinki: Suomen Filosofinen Yhdistys.
- Patoluoto, Ilkka 1986. ”Hyödyllinen luomakunta”. Teoksessa *Hyöty, sivistys, kansakunta. Suomalaista aatehistoriaa*, 41–64. Toimittaneet Juha Manninen ja Ilkka Patoluoto. Oulu: Pohjoinen.
- Porthan, Henrik Gabriel 1886. *Henrik Gabriel Porthans Bref till Mathias Calonius I (Åren 1791–1796)*. Skrifter utgifna av Svenska Literatursällskapet i Finland I. Helsingfors: Svenska Literatursällskapet i Finland.
- Porthan, Henrik Gabriel 1898. *Bref från Henrik Gabriel Porthan till samtida*. Utgifna av Ernst Lagus. Skrifter utgifna av Svenska Literatursällskapet i Finland XXXVIII. Helsingfors: Svenska Literatursällskapet i Finland.
- Porthan, Henrik Gabriel ja Isak Hoeckert 2003 [1778]. ”Ihmismielten sympatiasta I” (De sympathia animorum humanorum I). Teoksessa *Tunteet ja sympatia*, 53–76. Toimittanut Jukka Sarjala, suomentanut Sari Kivistö. Turku: Faros.

- Rein, Thiodolf 1908. *Åbo universitets lärdomshistoria 10. Filosofins studium vid Åbo universitet*. Skrifter utgifna av Svenska Literatursällskapet i Finland LXXX. Helsingfors: Svenska Literatursällskapet i Finland.
- Rein, Gabriel 1939. "Porthan ja 'valon viholliset'". Teoksessa *Historiallinen Arkisto* XLVI, 103–118. Juhlajulkaisu H. G. Porthanin 200-vuotismuistopäivänä 9.XI 1939. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Salomaa, Jalmari Edvard 1927. "Kantin filosofian ensimmäinen vastaanotto Suomessa". *Valvoja-Aika*, 425–439.
- Taylor, Charles 1989. *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*. Cambridge, MA: Harvard University Press.